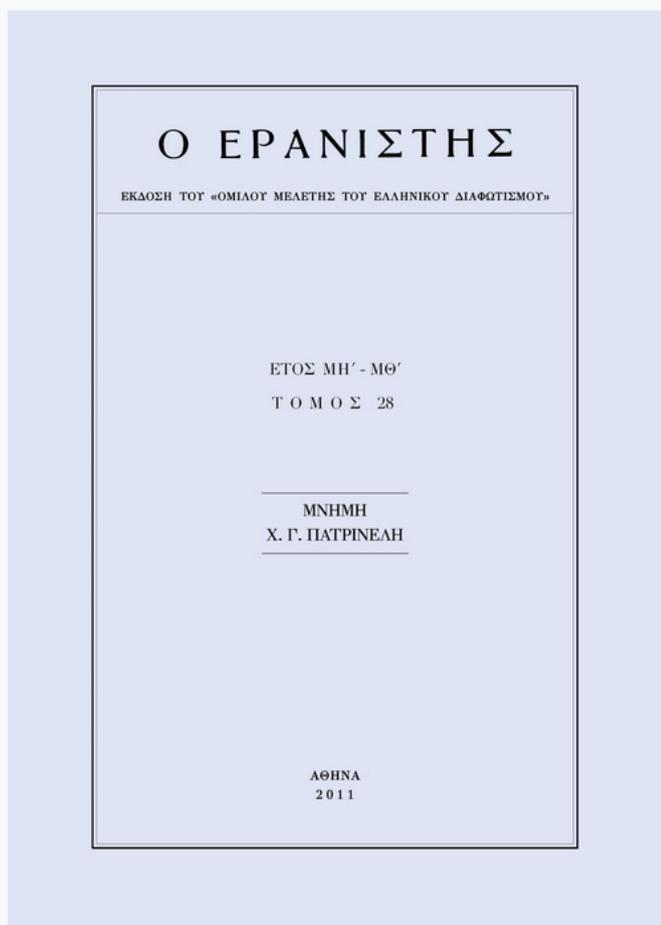

The Gleaner

Vol 28 (2011)

In Memoriam of C. G. Patrinelis

Τα «Βασιλικά Ινστιτούτα» (1706). Ένα αθησαύριστο έργο του Νικολάου Κομνηνού Παπαδοπούλου και η διάδοσή του στον ελληνικό χώρο

Μάριος Θ. Τάνταλος

doi: [10.12681/er.131](https://doi.org/10.12681/er.131)

To cite this article:

Τάνταλος Μ. Θ. (2011). Τα «Βασιλικά Ινστιτούτα» (1706). Ένα αθησαύριστο έργο του Νικολάου Κομνηνού Παπαδοπούλου και η διάδοσή του στον ελληνικό χώρο. *The Gleaner*, 28, 141–159. <https://doi.org/10.12681/er.131>

ΤΑ «ΒΑΣΙΛΙΚΑ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΑ» (1706)

Ένα άθρησαύριστο έργο του Νικολάου Κομνηνού
Παπαδοπούλου και ή διάδοσή του στον έλληνικό χώρο

ΤΟ 1978 Ο DIETER SIMON, καθηγητής τότε στο Πανεπιστήμιο τής Φραγκφούρτης, έμπνευστής και επικεφαλής του προγράμματος για την επανέκδοση των πηγών του βυζαντινού δικαίου,¹ έπιχειρεί έναν πρώτο άπολογισμό. Άνάμεσα στα χειρόγραφα, τó περιεχόμενο των όποιων έπιλέγει να παρουσιάσει ως ιδιαίτερα ενδιαφέρον, ξεχωρίζει και αυτό τής Ίερως Μονής Αγίου Ίωάννου Θεολόγου τής Πάτμου με τον ταξινομικό άριθμό ΤΞΑ' (361).² Τó χειρόγραφο είχε περιγράψει συνοπτικά τó 1890 ó Ίωάννης Σακκελίων, δηλώνοντας πώς χρονολογείται στα μέσα του 18ου αιώνα και πώς τó έργο που περιέχει είναι ή «Βασιλική Διδασκαλία, ήτοι τά λεγόμενα Ίνστιτούτα, έν Βιβλίους Δ'».³

Στό προοίμιο του έργου, στό όποιο ó Simon κάνει λεπτομερή αναφορά, ó άδελφος συντάκτης του μάς πληροφορεί, μεταξύ άλλων, ότι οι διατάξεις του ρωμαϊκού δικαίου, ύστερα από τή μεταφορά τής πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη, συγκεντρώθηκαν σέ έναν Κώδικα, τον όποιο κατήργησε ó Μ. Θεοδόσιος και τον αντικατέστησε με έναν άλλο,

---

1. Για τó πρόγραμμα βλ. προχείρως Σπύρος Ν. Τρωάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Άθήνα 32011, σ. 75-76.

2. Dieter Simon, «Handschriftenstudien zur byzantinischen Rechtsgeschichte», *Byzantinische Zeitschrift* 71 (1978), 332-348 (έδω 346-347).

3. Ίωάννης Σακκελίων, *Πατμιακή Βιβλιοθήκη ήτοι αναγραφή των έν τή βιβλιοθήκη τής κατά την νήσον Πάτμον γεραρως και βασιλικής μονής του Αγίου Άποστόλου και Έδαγγελιστου Ίωάννου του Θεολόγου τεθησανορισμένων χειρογράφων τευχών*, Άθήνα 1890, σ. 162: «Ίνστιτούτα. Τεύχος έν φύλλω, κατά μεσούσαν την ΙΗ' έκκατονταετηρίδα γεγραμμένον, έκ φύλλων δέ συγκείμενον 105. Περιέχει τήν: Βασιλικήν Διδασκαλίαν, ήτοι τά λεγόμενα Ίνστιτούτα, έν Βιβλίους Δ'». Πβ. και Δημήτριος Σ. Γκίνης, *Κείμενα Βυζαντινού και Μεταβυζαντινού Δικαίου εις χειρογράφους έν Ελλάδα κώδικας*, Άθήνα 1963, σ. 43: αχφ. 361*. Τού 18 αϊ. Βασιλική Διδασκαλία, ήτοι τά λεγόμενα Ίνστιτούτα, φ. 105». Ό Γκίνης, σημειώνοντας τον άστερίσκο, προέτρεπε να φωτογραφηθεί τó χειρόγραφο.

βασισμένο στον Έρμογενειανό.⁴ Στη συνέχεια μαθαίνουμε ότι μέχρι την εποχή του Ίουστινιανού ο Θεοδοσιανός Κώδικας ήταν το μοναδικό εν χρήσει νομικό βιβλίο και ότι ο Ίουστινιανός συνέθεσε μία νέα συλλογή, τὰ *Digesta*,⁵ που αποτελούνταν από τρία μέρη, το παλαιόν (*vetus*), το *inoportitāton* και το νέο (*novum*).⁶ Μία παρόμοια συλλογή, τὰ Βασιλικά σε εξήντα βιβλία, δημιουργήθηκε την εποχή του Βασιλείου του Μακεδό-

4. Patm. gr. 361 φ. 4^r: «Μετά την μετάθεσιν τῆς ῥωμαίων βασιλείας εἰς τὴν Κωνσταντινίῳ, πολλοὶ τῶν ἔλλογίμων συλλογῆν ποιησάμενοι νόμων, ταύτην κώδικα τουτέστι βιβλίον ὀνόμασαν, ὃ δὲ μέγας Θεοδόσιος τὰ ἄτοπα τῶν τοιούτων συλλογῶν φωράσας, καθεῖλε μὲν αὐτάς, ἐξέδωκε δὲ νέον κώδικα συνθεὶς μάλιστα τοῦτον ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ ἔρμογενικοῦ, ὃν δηλονότι Ἐρμογένης τις τῶν ἐπιφανῶν τότε νομικῶν, συνέθετο». Πβ. καὶ Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὁ.π., σ. 346. Τὸν κώδικα μελέτησα ἀπὸ μικροταινία, ἣ ὅποια φυλάσσεται στὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ εὐχαριστήσω ἀπὸ καρδιάς τὸν κ. Ζήση Μελισσάκη γιὰ τὴν προθυμία καὶ τὴν καλοσύνη πού εἶχε νὰ θέσει στὴ διάθεσή μου τὴ μικροταινία τοῦ Πατριακοῦ κώδικα. Τὴν ἀλλοίωση καὶ σύγκριση τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, ὅπως ἀναπαράγονται σὲ συλλεκτικὰ καὶ συμπιληματικὰ ἔργα τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, ἔχει περιγράψει μὲ γλαφυρὸ τρόπο ὁ Κωνσταντῖνος Γ. Πιτσάκης, «Ἡ ἱστορία τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου στὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ νομικὰ ἐγχειρίδια», στὸ: *Τιμαὶ Ι. Τριανταφυλλοπούλου*, Ἀθήνα–Κομοτηνὴ 2000, σ. 399-436. Γιὰ τὴν ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση καὶ τὴν εἰκόνα τῆς στὰ βυζαντινὰ νομικὰ ἐγχειρίδια βλ. συνοπτικὰ ἀλλὰ κατατοπιστικὰ Σπύρος Ν. Τρωιάνος, «Ἡ κωδικοποίηση τοῦ Ίουστινιανού», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 36 (2002), 357-376. Πβ. Ὁ ἴδιος, *Οἱ πηγές...* (σημ. 1), σ. 93-133.

5. Patm. gr. 361 φ. 4^r: «Ἐντεῦθεν οὐχ ἑτέροις νόμοις ἐπολιτεύοντο οἱ ῥωμαῖοι, ἢ τοῖς τοῦ Θεοδοσιανοῦ λεγομένου κώδικος, ἕως εἰς τὴν βασιλείαν Ἰουστι<νι>ανου τοῦ αὐτοκράτορος, ὅστις γνοὺς τὸ δυσχερές, καὶ ἀτελές τούτου τοῦ κώδικος, καὶ βουλόμενος τέλειόν τι καὶ ἄξιον τῆς βασιλείας νόμων διάταγμα τοῖς ὑποτεταγμένοις προσενεγκεῖν τοῖς τότε περὶ τοὺς νόμους ἐσπουδακόσι, καὶ ἐπὶ νομικῇ ἀκμάζουσι δόξῃ προσέταξε νέαν συλλογῆν ποιήσασθαι ἐκ τῶν παλαιῶν ἀρχομένοις, ἀπεδείχθη τοῦτο τοῖς τρισὶ τῶν διγέστων βιβλίοις, αἱ καὶ ἀνδέκτα λέγονται, ὡς ἀν εἰπεῖν ὅτι ἐκ παντοίων νόμων συντέθεινται». Πβ. Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὁ.π., σ. 346.

6. Patm. gr. 361 φ. 4^r: «Καὶ δίγιστα μὲν λέγονται οἷον εἰπεῖν διατεταγμένα μετ' ἀκριβοῦς τάξεως νόμων ὧν τὸ μὲν πρῶτον τεῦχος λέγεται δίγιστον βέτους, ἦτοι παλαιόν, ὅτι πρῶτον ἐκτετύπεται καὶ ἐξεδόθη συνέχει δὲ βιβλίους κγ' καὶ τίτλους δύο τῆς κδ^{ης} βιβλίου. Τὸ δεῦτερον τεῦχος τῶν διγέστων λέγεται ἰνοportitāton ἦγουν ἐπιχυρωμένον ὡς ἐπιχυροῦν τὰ ἐν τῷ παλαιῷ διγέστω, καὶ ἀρξάμενον ἐκ τοῦ γ^{ου} τίτλου τῆς κδ^{ης} βιβλίου, λήγει ἐν τῇ λη' βιβλῳ. Τὸ γ^{ον} τεῦχος δέ, τὸ καὶ νέον καλούμενον δίγιστον, ὡς μέρος ὕστατον τῶν πανδέκτων ἐκ τῆς λθ^{ης} βιβλίου τὰς ἐπιλοιπούς ἕως εἰς τὴν ν' περιέχει». Πβ. Στὸ ἴδιο.

να και τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ἡ ὁποία ἔχει περιπέσει πιά σέ ἀχρησία.⁷ Προκειμένου νὰ μὴν ἀρχίσει ἡ διδασκαλία τῶν νόμων μὲ τις πιὸ δύσκολες διατάξεις, ὁ Ἰουστινιανὸς προσέθεσε τὰ «Ἰνστιτούτα», τὰ ὁποία γράφτηκαν στὴ λατινικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν Θεόφιλο.⁸ Αὐτὸς ὁ Θεόφιλος δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ ἓναν δεῦτερο Θεόφιλο, ὁ ὁποῖος ἔζησε στὰ χρόνια τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογέννητου ἢ τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ και συντάξε μία παράφραση τῶν «Ἰνστιτούτων» στὰ ἑλληνικά.⁹ Στὸ τέλος

7. Patm. gr. 361 φ. 4^r: «Ταύταις δὲ ταῖς βίβλοις ὕστερον προσθέντες δέκα, και πολλὰ τῶν ἐν ταῖς λοιπαῖς και παλαιαῖς μεταβαλόντες οἱ ἀοίδημοι βασιλεῖς, Βασίλειος ὁ μακεδὼν, και Λέων ὁ σοφός, τὴν ἐξηκοντάβιβλον τῶν βασιλικῶν ἐξέθεντο, ἦν οἱ νῦν νομικοὶ περὶ οὐδενὸς ποιοῦνται· ὑπερισχύει γὰρ παρ' αὐτοῖς τὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ». Πβ. Στὸ ἴδιο.

8. Patm. gr. 361 φ. 4^r: «... ἀναγκαῖον ἠγήσατο, ἵνα μὴ ταῖς νομικαῖς διδασκαλίαις ἡ ἀρχὴ ἐκ τῶν ἀδῆλων γένηται τοῖς ἀπόπειραν οὐδεμίαν ταύτην λαβοῦσι· διὸ και τὰ Ἰνστιτούτα τοῖς διγέστοις προσέθηκε, συγγράψας αὐτὰ λατινιστὶ διὰ Θεοφίλου τοῦ πολίτου και ἄκρου κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον νομοδιδασκάλου». Πβ. Στὸ ἴδιο. Γιὰ τὸν ἀντικησόρα Θεόφιλο («ὁ πρῶτος Θεόφιλος»), συντάκτη μαζί μὲ τὸν Δωρόθεο τῶν Ἰουστινιάνειων («Εἰσηγήσεων»), βλ. Jan H. A. Lokin, «Die Karriere des Theophilus Antecessor. Rang und Titel im Zeitalter Justinians», *Subcésiva Groningana* 1 (1984), 43-68 [= *Analecta Groningana ad ius graecoromanum pertinentia*, ἐπιμ. Thomas E. van Bochove, Groningen 2010, σ. 99-113].

9. Patm. gr. 361 φ. 4^r: «Ἔστι δὲ ὁ Θεόφιλος οὗτος οὐχ ὁ συγγράψας τὰ ἑλληνικά Ἰνστιτούτα και παρεξηγήσας αὐτὰ, ἤμασε γὰρ οὗτος ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, υἱοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ· ἀλλὰ παλαιός τις ἕτερος και τοῦ νεωτέρου σφωότερος». Πβ. Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὁ.π., σ. 346. Ἡ ἐσφαλμένη ἀποψη ὅτι τὰ «Ἰνστιτούτα» τοῦ Θεοφίλου, ἡ ἑλληνικὴ δηλαδὴ παράφραση τῶν Ἰουστινιάνειων («Εἰσηγήσεων»), ἡ ὁποία διασώθηκε σὲ μᾶς ἀπὸ τις σημειώσεις κάποιου μαθητῆ τοῦ Θεοφίλου μὲ βάση τις παραδόσεις τοῦ διδασκάλου του μεταξύ ὅ 533 και 534, γράφτηκαν ἀπὸ κάποιον ἄλλο «δεῦτερο Θεόφιλο», ὁ ὁποῖος ἔζησε τὸν 10ο αἰώνα, ἦταν ἀρκετὰ διαδεδομένη τὸν 16ο και τὸν 17ο αἰώνα ἀλλὰ ἐγκαταλείφθηκε σχετικὰ νωρίς. Ἀφετηρία τῆς παρανόησης στάθηκε μία ἀναφορὰ τοῦ Κεδρηνοῦ σὲ κάποιον Θεοφιλίτζη και ἡ παρουσία τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοφίλου σὲ σχόλια τῶν «Βασιλικῶν». Γιὰ τὸ θέμα βλ. ἀναλυτικὰ Contardo Ferrini, «Delle origini della Parafraresi greca delle Istituzioni», *Archivio giuridico* 37 (1886), 353 ἐπ. [= *Opere di Contardo Ferrini* τ. 1 (Studi di diritto romano bizantino), ἐπιμ. Vincenzo Arangio Ruiz, Milano 1929, σ. 104 ἐπ.]. Ἰωάννης Μ. Σόντης, «Τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῶν Ἰουστινιάνειων εἰσηγήσεων και ἡ παράφρασις τοῦ Θεοφίλου. Συμβολὴ ἅμα εἰς τὴν θεωρίαν τῆς καλουμένης κωδικελλικῆς ρήτρας», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345-1945)*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 397-400. Πβ. και Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὁ.π., σ. 347 και σημ. 60. Γιὰ τὸν συγγραφέα, τὴ δομὴ, τὸ περιεχόμενον και τις συνθηκῆς δημιουργίας τῆς παράφρασης τῶν

τῆς ἐνδιαφέρουσας αὐτῆς εἰσαγωγῆς,¹⁰ ὁ συγγραφέας περιγράφει τοὺς λόγους συγγραφῆς τοῦ ἔργου του:

«Ἡμεῖς οὖν ἐνταῦθα, περὶ τῶν Ἰνστιτούτων διαλεξόμεθα οὐκ αὐτῶν τὸ κείμενον μεταφραζόμενοι ὡς ὁ δεύτερος Θεόφιλος, οὐδ' ὡς ὁ πρῶτος τὸ κείμενον αὐτὸ τοῖς φιλομαθέσι προσφέροντες, ἀλλ' ἐξηγούμενοι ὅσον σαφέστερον δυνάμεθα σύμψασαν τὴν πραγματείαν καὶ ἐκάστους τοὺς τίτλους.»¹¹

Πρόκειται ἄραγε γιὰ κάποιο ἄγνωστο ἔργο, ἀδήλου συγγραφέα, ποὺ παραδίδεται ἀπὸ αὐτὸ καὶ μόνο τὸ χειρόγραφο;

II

Τὸ πατμιακὸ χειρόγραφο δὲν εἶναι ὁ μοναδικὸς μάρτυρας τοῦ ἔργου. Ὑπάρχουν δύο, τουλάχιστον, ἀκόμα χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὸ ἴδιο κείμενο. Ἀναφέρομαι στὸ χειρόγραφο 449 τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη (πανομοιότυπο 1) καὶ στὸ χειρόγραφο 59 τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (σήμερα στὴν Ἄγκυρα, Türk Tarih Kurumu, πανομοιότυπο 2).

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ἔχει περιγραφεῖ συνοπτικὰ ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Παπαδόπουλο–Κεραμέα τὸ 1915¹² καὶ ἐκτενέστερα ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Μωραϊτάκη τὸ 1935.¹³ Τὸ χειρόγραφο

«Ἰνστιτούτων» τοῦ Θεοφίλου βλ. τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου ἀπὸ τοὺς Jan H. A. Lokin – Roos Meijering – Bernard H. Stolte – Nicolaas van der Wal, *Theophili antecessoris paraphrasis Institutionum*, Groningen 2010. Πβ. Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...* (σημ. 1), σ. 134-135.

10. Βλ. ἀναλυτικὰ Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὁ.π., σ. 346-347 μὲ ἀναφορὰς καὶ στὸ φεουδαλικὸ δίκαιο: «τὰ περὶ τῶν φεύδων νενομοθετημένα παρὰ διαφόρων βασιλέων, μάλιστα γερμανῶν».

11. Patm. gr. 361 φ. 5^r. Πβ. Στὸ ἴδιο, σ. 347.

12. Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος–Κεραμέας, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη ἤτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιοτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. 5, Ἁγία Πετρούπολη 1915 (ἀνατ. Βρυξέλλες 1963), σ. 15: «Τεῦχος αὐτόγραφον ἴσως Νικολάου Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου ἐκ φύλλων χάρτου 129 (μ. 0,30, πλ. 0,21), γραφὲν περὶ τὸ ἀ' τέταρτον τῆς ιη' ἑκατ. Τὸ κείμενον μονόστηλον. Ἑρμηνεῖα εἰς τὰ Βασιλικὰ Ἰνστιτούτα μετὰ προθεωρίας, ἧς ἡ ἐπιγραφή "Τῆς βασιλικῆς διδασκαλίας ἦτοι τῶν βασιλικῶν Ἰνστιτούτων σύντομος προθεωρία". Ἀρχ. "Μετὰ τὴν μετᾶσιν τῆς Ῥωμαίων βασιλείας"».

13. Κωνσταντῖνος Μωραϊτάκης, «Συμπληρωματικὸς Κατάλογος Κωδίκων τοῦ ἐν

τοῦ ΕΦΣΚ ἔχει γνωρίσει ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τὸ 1931 ἀπὸ τὸν Δημήτριο Σάρρο¹⁴ καὶ τὸ 1964 ἀπὸ τὸν Paul Moraux.¹⁵

Ποιὸς εἶναι ὅμως ὁ συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἔργου;

Ὁ Μωραϊτάκης ὑπέθεσε, μὲ κάποιες ἐπιφυλάξεις εἶναι ἡ ἀλήθεια, πὼς συγγραφέας τοῦ ἔργου ποὺ περιέχεται στὸ χφ ΜΠΤ 449 εἶναι ὁ ἐπίσκοπος Καμπανίας Θεόφιλος.¹⁶

Φαναρίω Κωνσταντινουπόλεως Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου», *Ὁρθοδοξία* 10 (1935), 329: «“Ἰνστιτούτων Βασιλικῶν Βίβλοι”. Τεύχος χάρτινον τῆς ΙΗ΄ ἑκατονταετηρίδος, ἐκ φύλλων ἠριθμημένων 129, ὧν ἰκανὰ ἐν ἀρχῇ ἄγραφα. Τούτων τὰ μὲν πρῶτα 28 ἔχουσι μ. 0,296 καὶ πλ. 0,20, τὰ δὲ λοιπὰ μ. 0,30 καὶ πλ. 0,21. Ἐν ἀρχῇ προτάσσεται “τῆς Βασιλικῆς διδασκαλίας ἦτοι τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων σύντομος προθεωρία”. Ἄρχ: Μετὰ τὴν μετάθεσιν τῆς Ρωμαίων Βασιλείας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν... (φ. 1). Διαιρεῖται δὲ τὸ ὅλον ἔργον εἰς τρία Βιβλία. Τὸ Α΄ ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς β΄ σελ. τοῦ 2 φύλλου περιλαμβάνει τίτλους κς΄, τὸ Β΄ ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς α΄ σελ. τοῦ 29 φ. περιλαμβάνει κς΄ καὶ τὸ Γ΄ ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς α΄ σελ. τοῦ 81 φ. περιλαμβάνει τίτλους στ΄».

14. Δημήτριος Μ. Σάρρος, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 8 (1931), 173: «Βασιλικὴ διδασκαλία ἦτοι Βασιλικὰ ἰνστιτούτα εἰς βίβλους δ΄. Προηγεῖται (σ. α-γ) “Πίναξ τῶν βασιλικῶν Ἰνστιτούτων” κατὰ βίβλους καὶ τίτλους. (σ. 1) “Τῆς βασιλικῆς διδασκαλίας ἦτοι τῶν βασιλικῶν ἰνστιτούτων, σύντομος προθεωρία”. Ἄρχη: “Μετὰ τὴν μετάθεσιν τῆς Ρωμαίων βασιλείας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πολλοὶ τῶν ἐλλογιμῶν συλλογῆν ποιησάμενοι νόμων, ταύτην κώδικα τοὔτεστι βίβλον ὠνόμασαν”. Τέλος τῆς προθεωρίας (σ. 3): “Ἡμεῖς οὖν ἐνταῦθα περὶ τῶν ἰνστιτούτων διαλεξόμεθα, οὐκ αὐτῶν τὸ κείμενον μεταφραζόμενοι ὡς ὁ δεύτερος Θεόφιλος, οὐδ’ ὡς ὁ πρῶτος τὸ κείμενον αὐτὸ τοῖς φιλομαθέσι προσφέροντες, ἀλλ’ ἐξηγούμενοι ὅσον σαφέστερον δυνάμεθα σύμψασαν τὴν πραγματείαν, καὶ ἐκάστους τοὺς τίτλους”. Εἶτα (σ. 4) “Τῶν βασιλικῶν ἰνστιτούτων βιβλίον α΄. τίτλος α΄. Περὶ δικαιοσύνης καὶ Δικαίου”».

15. Paul Moraux, *Bibliothèque de la Société Turque d’Histoire. Catalogue des manuscrits grecs (Fonds du Syllogos)*, Ankara 1964, σ. 92-93, μὲ κάποιες προσθήκες παραθεμάτων: «Lemma: πᾶν δίκαιον καὶ νόμος πᾶς ἀνάγεται εἰς τὴν δικαιοσύνην, κτλ. Comm. inc. περὶ τὸ ἐρυθρόν ἦτοι τὴν ῥουβρῖκαν, δύο ζητοῦσιν οἱ νομοδιδάσκαλοι, πρῶτον διὰ τί ὁ τίτλος ἐπιγράφεται περὶ δικαιοσύνης καὶ δικαίου. Dernier chapitre commenté: IV, 6, περὶ ἀγωγῶν. Comm. expl.: καὶ ἡ τιμωρία ἐστίν, ὅτι ὁ τοῦτο πλημμελήσας τὸ τριπλὸν ἀποκαταστήσει τοῦ ὀφειλομένου καταδικάζεται».

16. Κωνσταντῖνος Μωραϊτάκης, «Συμπληρωματικὸς Κατάλογος Κωδίκων», ὁ.π., σ. 329: «Τίς ὁ συγγραφεὺς τοῦ τεύχους τούτου κυρίως εἰπεῖν ἄγνωστος ἐκ τοῦ τέλους ὅμως τῆς εἰσαγωγῆς “ἡμεῖς οὖν ἐνταῦθα περὶ τῶν Ἰνστιτούτων διαλεξόμεθα, οὐκ αὐτῶν τὸ κείμενον μεταφραζόμενοι ὡς ὁ δεύτερος Θεόφιλος, οὐδ’ ὡς ὁ πρῶτος τὸ κείμενον αὐτὸ τοῖς φιλομαθέσι προσφέροντες, ἀλλ’ ἐξηγούμενοι σαφέστερον δυνάμεθα σύμψασαν τὴν πραγματείαν...” εἰκάζομεν ὅτι ὁ ὑπαινισσόμενος τρίτος Θεόφιλος εἶναι πιθανῶς Θεόφιλος ὁ Καμπανίας (1750)».

Της (Βασιλικής Διαιτησίας
ἢ τοῦ Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων συντόμος Πρωτοβουλία

Μετὰ τὴν μελέτην τῶν ῥωμικῶν βασιλικῶν ἐν τῇ Κωνσταντίνῳ ποιητῶν ἐπὶ τῶν
 μὲν συλλογῇ ποιητικῶν νόμων, αὐτῇ δὲ τῶν τούτων βιβλίων ὁμοί-
 μασον, ὁ δὲ μέρος δευτέρως τὰ ἄλλα τοῦ τοιοῦτου συλλογῶν φαρμάκων
 καθάπερ ἐν αὐτῇ, ἔξεδωκε δὲ νέον κώδικα συντάξας μάλιστα τοῦτο
 ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Φρομηνιανοῦ ὃν διηροῦν Σμιομένους τοῦ
 ἐπιφανῶς τοῦ νομικῶν συνέδρου. Ἐν τούτῳ συχ' ἐξέροισ νόμοις
 ἐπισημαίνοντο οἱ λαμιαῖοι, ἢ τοῖς τοῦ δευδοσιανοῦ χειρῶν κώδικος
 εἰς εἰς τῇ βασιλικῇ ἰουστινιανῶν τοῦ ἀνδραγαθῶς, ὅστις μὲν τοῦ
 δυσχερῆς, καὶ ἄλλοις τοῦτο κώδικος, καὶ βασιλικῶν ἐπισημαίνον
 καὶ ἄλλοι ἐπὶ βασιλικῶν νόμων διάλλομο τοῖς ἰσοκλεμῶν προσομοί-
 καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς νόμοις ἰσοκλεμῶν, καὶ ἐπὶ νομικῇ ἀρχῇ
 ἔξουσι δόξῃ προσέλαβε νέαν συλλογῇ ποιητικῶν ἀρχαῖων ἐκ τοῦ
 παλαιῶν ἀποκρίθη τοῦτο εἰς τοῖς τοῦ Διγέστον βιβλίοις, αἱ
 καὶ τὰ ἄλλα μέρη) ὅτι ἐκ παλαιῶν νόμων συνέδρου). Καὶ Διγέστον
 μὲν μέρος) ὡς ἐν ἑστῶν διακλεμῶν μὲν ἀρχαῖων ἐξέροισ νόμων βιβλίοις
 ὡς ἐν τῷ μὲν παλαιῶν τῶν μέρησι Διγέστον θετούς ἢ τοῖς παλαιῶν, ὅτι
 παλαιῶν ἐπισημαίνοντο) καὶ ἔξεδωκε συνεχῶς δὲ βιβλίοις καὶ χροῦ καὶ τῶν
 τῶν ἐν τῷ καὶ βιβλίοις. Ἐπὶ δὲ τούτῳ τῶν τοῦ Διγέστον μέρη)
 ἰσοκλεμῶν μέρη) ἐπισημαίνοντο ὡς ἐπισημαίνοντο ἐπὶ τῶν παλαιῶν
 Διγέστον, καὶ ἄλλοις ἐκ τοῦ τοῦ τρίτου τῶν ἐπὶ καὶ βιβλίοις
 ἀρχαῖοι ἐν τῇ βιβλίοις. Τὰ δὲ βιβλίοις ἐπὶ τῶν παλαιῶν ἀρχαῖων
 μέρη, ὅσοι μέρος ἴσως τοῦτο παλαιῶν ἐπὶ τῶν βιβλίοις ἐπισημαίνοντο
 εἰς εἰς τῇ τῶν παλαιῶν. Ὅθεν ἐπὶ Διγέστον καὶ ἐπισημαίνοντο βιβλίοις τοῖς παλαιῶν
 ἄλλοις νομικῶν μέρη). Τούτων δὲ τῶν βιβλίοις ἴσως παλαιῶν ἀρχαῖων
 καὶ τῶν ἐπὶ τῶν παλαιῶν καὶ παλαιῶν μελετητῶν, οἱ ἀρχαῖοι βασιλικῶν
 βασιλεῖς ὁ μακεδωνικῶν καὶ ἄλλοις ὁ σοφῶν ἐπὶ ἐπισημαίνοντο βιβλίοις τοῖς παλαιῶν
 ἐπὶ τῶν, ἢ οἱ τῶν Νομικῶν ἐπὶ τῶν ἀρχαῖων ἀρχαῖων μέρη

1. Xφ ΜΠΤ 449, φ. 1*

Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἀντέκρουσε, στηριζόμενος σὲ ἐσωτερικὰ τεκμήρια, ὁ Δημήτριος Γκίνης¹⁷ καὶ ὑποστήριξε πὼς τὸ χειρόγραφο περιέχει «περισπούδαστον νομικὴν ἐργασίαν» γραμμὴν «προφανῶς κατὰ πολλοὺς αἰῶνας προηγουμένως) ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας, ἀνήκοντος (scil. τοῦ ἔργου) εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς βυζ. νομικῆς ἐπιστήμης».¹⁸

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ πὼς καὶ τὰ τρία χφ ποὺ παραδίδουν τὸ ἔργο εἶναι τοῦ 18ου αἰῶνα: «περὶ τὸ ἀ' τέταρτον τῆς ιη' ἑκατ.» τὸ ΜΠΤ 449, τὸ 1760 τὸ πατμιακὸ χφ, ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ ἓνα βιβλιογραφικὸ σημείωμα,¹⁹ ἐνῶ τὸ χειρόγραφο τοῦ ΕΦΣΚ καὶ οἱ δύο καταλογογράφοι τὸ χρονολογοῦν τὸν 18ο αἰῶνα. Θυμίζω ἀκόμα πὼς τὸ πρῶτο χειρόγραφο, τὸ ΜΠΤ 449, εἶναι γραμμένο, σύμφωνα μὲ τὸν Παπαδόπουλο–Κεραμέα, ἴσως ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Νικολάου Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου,²⁰ ἐνῶ τὸ Πατμιακὸ

17. Δημήτριος Σ. Γκίνης, *Νομικὸν ποιηθὲν καὶ συνταχθὲν εἰς ἀπλὴν φράσιν ὑπὸ τοῦ παινερωτάτου ἔλλογιμωτάτου ἐπισκόπου Καμπανίας κυρίου κυρίου Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων (1788)*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. λβ', μὲ κύριο ἐπιχείρημα, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ὁ Θεόφιλος Καμπανίας πίστευε ὅτι ὁ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Θεόφιλος, ὁ συντάκτης τῶν «Εἰσηγήσεων», ἦταν καὶ ὁ συγγραφέας τῶν «Ἰνστιτούτων».

18. Δημήτριος Σ. Γκίνης, *Νομικὸν...*, ὁ.π., σ. λβ'. Ὁ Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης, «Βεβαιωτήρια ἔγγραφα τοῦ Καμπανίας Θεοφίλου ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν», *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Βαβοῦσκον*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1990, σ. 338 θὰ προσγράψει, καταρχήν, τὸ ἔργο στὴ γραφίδα τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας μὲ ἀναφορὰ πάντως καὶ στὴν ἀποψη τοῦ Γκίνη, ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει, ὅπως εἶδαμε, τὴν ἀπόδοση στὸν ἐξ Ἰωαννίνων ἐπίσκοπο. Στὴ μελέτη τοῦ Παπαστάθης παραπέμπει καὶ ἡ Πηνελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ *Προθεωρία εἰς τοὺς Νόμους*», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* 6 (2000), 195 σημ. 34.

19. Patm. gr. 361 φ. 103bis: «Ἐγράφεται τὸ παρὸν νομικὸν τῶν βασιλικῶν Ἰνστιτούτων διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς Διονυσίου ἱεροδιακόνου λαρισσαίου, κατὰ τὸ χιλιοστὸν ἑπτακοσιοστὸν ἐξηκοστὸν, Ἰαν(ουα)ρίου φθίνοντος:—». Πβ. Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὁ.π., σ. 347.

20. Τὸν Παπαδόπουλο–Κεραμέα ἀκολουθοῦν καὶ οἱ Λίνος Πολίτης – Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου–18ου αἰῶνα. Συνοπτικὴ Καταγραφή», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* 6 (1994), 583 μὲ ἐρωτηματικὸ ὡς πρὸς τὸ ἂν πρόκειται γιὰ αὐτόγραφο κώδικα τοῦ Παπαδοπούλου. Σύμφωνα πάντως μὲ τὴν Πηνελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ *Προθεωρία...*», ὁ.π., σ. 195 σημ. 32, δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴν αὐτοψία τοῦ χειρογράφου ὅτι πρόκειται γιὰ αὐτόγραφο ἔργο τοῦ Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου. Προκαλεῖ ὁποσδήποτε ἀπορία γιὰ τὸ Γκίνης, ὁ ὁποῖος μέμφεται τὸν Μωραϊτάκη ὅτι δὲν εἶχε διαβάσει τὴν περιγραφή τοῦ Παπαδοπούλου–Κεραμέως, δὲν ἐξετάζει κἂν τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἔχουν γραφεῖ τὰ «Βασιλικά Ἰνστιτούτα» ἀπὸ τὸν Κομνηνοῦ Παπαδόπουλο. Γιὰ τίς ἐπιλεκτικές, ἐνίοτε εὐεξήγητες, παραλείψεις καὶ ἀποσιωπήσεις τοῦ πρωτοπόρου μελετητῆ τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου βλ. Κωνστα-

χφ από τὸν ἱεροδιάκονο Διονύσιο μὲ καταγωγή ἀπὸ τῆ Λάρισα σύμφωνα μὲ τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα.²¹

Ἡ ἀποψη πὺ θὰ ὑποστηρίξω ἐδῶ εἶναι πὺς τὸ ἔργο εἶναι τοῦ Νικολάου Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου καὶ πὺς τὸ χφ ΜΠΤ 449, αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα, εἶναι ἐκεῖνο πὺ ἐστειλε στὸν μαθητὴ του Χρῦσανθο Νοταρὰ γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποῖήσει στὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του «Προθεωρία εἰς τοὺς νόμους».²²

III

Πραγματικά, ἡ ἀπόδοση τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων» στὸν Νικόλαο Παπαδόπουλο ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἐξωτερικὲς μαρτυρίες πὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προσδιορίσουμε ἐπακριβῶς τὸ χρονικὸ διάστημα συγγραφῆς τους. Συγκεκριμένα, σὲ μία ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀγαπημένο του μαθητὴ Χρῦσανθο Νοταρὰ,²³ πὺ χρονολογεῖται στὶς 17 Ἰανουαρίου 1706, ὁ Παπαδόπουλος θὰ γράψει χαρακτηριστικά:

«Ἄν δὲν εἶχα τὸ ἐμπόδιον, ὅπου μοῦ ἔβαλαν, νὰ ἀπολογηθῶ καὶ νὰ ἀνατρέψω τὴν ὁμολογίαν τοῦ Στάϊ, ἤγουν τὴν ἐσταλμένην τῷ Στάϊ, ὅπου τὴν εὐρίσκειται εἰς τὴν Μάλταν, καὶ ἀπ' ἐκεῖ ἔδωκεν εἰδήσιν τῶν πραγμάτων, μεγαλύνων τὸ εὐσταθὲς του εἰς τὴν πίστιν, ἥθελα τελειώσει τὰ Ἰνστιτούτα.»²⁴

ντίνος Γ. Πιτσάκης, «Οἱ ἀναστολὲς ἐνὸς φιλελεύθερου ἐκδότη. Οἱ ἐκκλησιαστικὲς πηγὲς καὶ ὁ Δ. Σ. Γκίνης», *Ὁ Ἑραριστὴς* 26 (2007), 295-298.

21. Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὅ.π., σ. 347 καὶ σημ. 61, ὁ ὅποιος σωστὰ ὑποθέτει ὅτι ὁ Διονύσιος δὲν εἶναι ὁ συντάκτης τοῦ ἔργου ἀλλὰ κάποιος ἀντιγραφέας. Ὁ Διονύσιος δὲν συμπεριλαμβάνεται στὸν κατάλογο τῶν βιβλιογράφων πὺ παραθέτουν οἱ Λίνος Πολίτης – Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι...», ὅ.π., σ. 313-645.

22. Γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου, τὰ χειρόγραφα πὺ τὸ παραδίδουν καὶ τίς συνθῆκες συγγραφῆς τοῦ ἔργου βλ. Πηνελόπη Στάθη, «Χρῦσανθου Νοταρὰ *Προθεωρία*...», ὅ.π., σ. 181-278, ἡ ὅποια δημοσιεύει τὸ κείμενο ὅπως παραδίδεται στὸ χφ ΜΠΤ 612, φ. 1-53'.

23. Γιὰ τὴν παραμονὴ καὶ τίς σπουδὲς τοῦ Χρῦσανθου στὴν Πάδοβα βλ. Πηνελόπη Στάθη, *Χρῦσανθος Νοταρὰς, πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Προδρόμος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 1999, σ. 83-87. Γιὰ τὸν στενὸ δεσμό του μὲ τὸν Παπαδόπουλο Κομνηνὸ βλ. καὶ Βασιλικὴ Μπόμπου–Σταμάτη, *Οἱ «ἐπιστολιμαῖες πραγματεῖες» τοῦ Νικολάου Παπαδοπούλου Κομνηνοῦ πρὸς τὸν Χρῦσανθο Νοταρὰ [Ἐφῶ καὶ Ἐσπέρια. Παράρτημα 1]*, Ἀθήνα 2003, σ. 11-14.

24. Μανουὴλ Γεδεών, «Τυπάλδου Στάη συμμορία (1686-1712)», *Ἐκκλησιαστικὴ*

Ἡ ἀνάληψη τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου γίνεται ἀναμφίβολα ὕστερα ἀπὸ παράκληση τοῦ Χρυσάνθου,²⁵ καὶ ἔχει ὀλοκληρωθεῖ στίς 21 Μαρτίου τοῦ ἴδιου ἔτους, σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενο μίας ἄλλης ἐπιστολῆς πρὸς μᾶς μεταφέρει ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος.²⁶ Στὴ νεκρολογία, τέλος, τοῦ Νικολάου Παπαδοπούλου πρὸς ἀναδημοσιεύει ὁ Émile Legrand,²⁷ ἀνάμεσα στὰ ἔργα του, «che ha scritto e non venute in luce», συγκαταλέγεται τὸ ὑπ. ἀρ. 13 πρὸς φέρει τὸν τίτλο: «Institutiones Graeco-Latinae in quatuor (sic) libros distributae».²⁸

Ὁ Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδόπουλος²⁹ δὲν εἶναι ἄγνωστο πρόσωπο

Ἀλήθεια 33 (1913), 291. Πβ. καὶ Πηγελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ Προθεωρία...», ὅ.π., σ. 195.

25. Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, «Νικόλαος Παπαδόπουλος Κομνηνὸς (1651-1740)», *Ἐκκλησιαστικὸς Φῶρος* 11 (1913), 231: «Περὶ τοῦ Στάη ἐπληροφόρει ὅτι παλινώδησε πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν, ἐκδοὺς ὁμολογίαν πίστεως, ἧς ἡ ἀναίρεσις ἀνετέθη εἰς τὸν Κομνηνόν, ὅστις παρεσκευάζε πάλιν τὴν Ἡθικὴν καὶ ἀντέγραφε χάριν τοῦ Χρυσάνθου τὰ Ἰ ν σ τ ι τ ο ὕ τ α, “ἢ Πανιερότης σου ἄς πιστεύσῃ πῶς ἔχῃ θαυμαστὴν ἡδονὴν ὅταν κάμω τὰ προστάγματά της καὶ ποτὲ δὲν μοῦ φαίνεται κόπος”».

26. Στὸ ἴδιο, σ. 231: «Διὰ τῆς ἀπὸ 21 μαρτίου 1706 ἐπιστολῆς ἀνήγγειλεν ὅτι ἀπέστειλε τὰ Ἰ ν σ τ ι τ ο ὕ τ α καὶ ἀντίτυπα τῶν πρωτολεῖων τοῦ Δημητρίου». Πβ. σ. 230: «Αἱ ὑπόνοιαι τοῦ Κομνηνοῦ ὅτι κατεκρατοῦντο ἐπιστολαὶ αὐτοῦ παρὰ τοῦ Τυπάλλου ἀπεδείχθησαν ἐκ τῶν ὑστέρων βάσιμοι, ἀλλὰ μετὰ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ συναπολέσθη καὶ χειρόγραφον τῆς Ἡθικῆς, τὴν ὅποιαν ἀπέστειλε πρὸς τὸν Χρυσάνθου μετὰ τῶν Ἰ ν σ τ ι τ ο ὕ τ ω ν καὶ καταλόγου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης».

27. «Notice nécrologique sur Nicolas Commène Papadopoli», *Novelle letterarie de Florence* τ. 1 (1740), σ. 294. Πβ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs au dix-septième siècle*, τ. 5, Paris 1903, σ. 415-421.

28. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique...*, ὅ.π., σ. 420. Ὁ τίτλος, ὅπως καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Παπαδοπούλου, ἀποδίδεται, σύμφωνα μὲ τὰ ἐκδοτικὰ ἤθη, στὰ λατινικά. Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ πρόκειται γιὰ ἄλλη, διαφορετικὴ ἀπὸ τὰ «Βασιλικά Ἰνστιτοῦτα», ἐπεξεργασία τῶν «Εἰσηγήσεων» ἀπὸ τὸν Κομνηνὸ Παπαδόπουλο τὸ θεωρῶ ἐξαιρετικὰ ἀπίθανο, δὲν μπορεῖ πάντως νὰ ἀποκλειστεῖ. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς ἀναφορᾶς βλ. πρὸς κάτω σημ. 32. Πβ. καὶ Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἐλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἀθήνα 1868, σ. 475: «Instituta Graeco-latina».

29. Ἡ μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ ποῦμε Παπαδόπουλος Κομνηνός; Γιὰ τὴν προβληματικὴ βλ. Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, *Οἱ «ἐπιστολιμαῖες πραγματείες»...*, ὅ.π., σ. 11 καὶ σημ. 2. Ὁ Παπαδόπουλος ὑπογράφει πάντως καὶ ὡς Quintus Sektanus Pamphilus Nepos. Βλ. Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800). Παράρτημα. Προσθήκαι-συμπληρώσεις-διορθώσεις*, Ἀθήνα 1986, ἀρ. 504, σ. 190-191. Ὁ ἴδιος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*. Ἀλφαβητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξις, Ἀθήνα 1984, σ. 344.

στή Νεοελληνική Φιλολογία. Καθηγητής τοῦ κανονικοῦ δικαίου στοῦ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας γιά περίπου πενήντα χρόνια,³⁰ εἶναι περισσότερο γνωστός στοὺς ἱστορικοὺς τοῦ δικαίου γιά τὴ βιογραφία, ἀκριβέστερα γιά τὸ μυθιστόρημα τῆς ζωῆς, τοῦ συντάκτη τῆς «Ἐξαβίβλου» Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου.³¹ Δάσκαλος τοῦ Χρυσάνθου Νοταρά, θὰ τὸν διδάξει ἐκτὸς ἀπὸ κανονικὸ δίκαιο, τὶς «Εἰσηγήσεις» τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1699 ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ ἴδιου ἔτους.³² Εἶναι αὐτὸς λοιπὸν ὁ καθηγητὴς τῆς φημισμένης Νομικῆς Σχολῆς τῆς Πάδοβας, ὅχι τῆς Κωνσταντινούπολης ὅπως ὁ πρῶτος Θεόφιλος, ἕνας «τρίτος Θεόφιλος» (ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα «δεύτερος»), ἐκεῖνος ποὺ θὰ συγγράψει μίαν ἐξήγηση τῶν «Εἰσηγήσεων» στὰ ἑλληνικά, ἡ ὁποία θὰ ἐμπλουτίσει τὴ βιβλιοθήκη τοῦ μετέπειτα πατριάρχη Ἱεροσολύμων.³³ Καὶ ἂν ἡ χρῆση τῶν

30. Γιά τὴν ἀκαδημαϊκὴ σταδιοδρομία τοῦ Παπαδοπούλου βλ. Ἀριστείδης Π. Στεργέλλης, *Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ.*, Ἀθήνα 1970, σ. 32-33. Βιογραφικὲς πληροφορίες καὶ τὴ σχετικὴ προγενέστερη βιβλιογραφία παραθέτει ὁ Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητὲς του (1576-1700). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μορφωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ*, Θεσσαλονίκη 1980, ἀρ. 552, σ. 630-633. Γιά τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον τοῦ Παπαδοπούλου βλ. Alfred Vincent, *Zuanne Papadopoli, L' Occio (Time of Leisure)*, Venice 2007, σ. 24-28.

31. Τὶς ἐπινοήσεις τοῦ Παπαδοπούλου ἔχει περιγράψει ἀναλυτικὰ ὁ Κωνσταντῖνος Γ. Πιτσάκης, *Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, Ἀθήνα 1971, σ. κβ'-κζ'. Βλ. πρόσφατα Ὁ ἴδιος, «Μάξιμος Μαργούνης, Ἐπίσκοπος Κυθήρων: Μία προσέγγιση ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου», στοῦ *Η' Διεθνὲς Πανιόνιο Συνέδριο (Χώρα Κυθήρων, 21-25 Μαΐου 2006)*, Πρακτικά, τ. 2B (Θεσμοὶ – Λαογραφία), Ἀθήνα 2009, σ. 155-157.

32. «Ἐδιδάχθην τὰ παρόντα Ἰνστιτούτα διὰ φωνῆς τοῦ σοφωτάτου ἡμετέρου διδασκάλου καὶ ἀββᾶ ἐκλάμπρου κυρίου Νικολάου Παπαδοπούλου Κομνηνοῦ ἐν Παταβίῳ 1699 ὀκτ. ἐβδόμη κατ' ἡμέρας», διαβάζουμε σὲ σημεῖωμα τοῦ Χρυσάνθου στοῦ τελευταῖο φύλλο τοῦ γρ ΜΠΤ 447. Βλ. Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη...*, ὁ.π., τ. 4, Ἁγία Πετρούπολη 1899 (ἀνατ. Βρυξέλλες 1963), σ. 420 ὅπου καὶ περιγραφὴ τοῦ κώδικα. Πβ. καὶ Πηνελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ Προθεωρία...», ὁ.π., σ. 194-195. Τὸ ἔργο, γραμμμένο πιθανότατα καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸν Κομνηνὸ Παπαδόπουλο, εἶναι μίαν διδακτικὴ ἐπεξεργασία τῶν «Εἰσηγήσεων» στὰ λατινικά, καὶ θὰ χρησίμευσε προφανῶς ὡς τὸ ἄμεσο πρότυπο γιά τὴ συγγραφὴ τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων». Ὁ ἄγνωστος συντάκτης τῆς νεκρολογίας τοῦ Παπαδοπούλου θὰ θεώρησε, λανθασμένα, ὅτι τὰ δύο ἔργα ταυτίζονται καὶ γι' αὐτὸ χρησιμοποίησε τὴν ἔκφραση «Institutiones Graeco-Latinae». Ποιὰ εἶναι ἡ ἀκριβὴς σχέση τῶν δύο ἔργων μὲνει νὰ διαπιστωθεῖ.

33. Γιά τὴν πλούσια βιβλιοθήκη τοῦ Χρυσάνθου, ποὺ ἀποτελέσε καὶ τὸν πυρῆνα τῆς συλλογῆς τῶν χειρογράφων τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντι-

όρων «προθεωρία»³⁴ και «Βασιλικά»³⁵ από τον Κομνηνό Παπαδόπουλο, ήδη στην έναρκτήρια φράση του έργου του, υποδηλώνει στενή συγγένεια με το αντίστοιχο πόνημα του Θεοφίλου, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ «Βασιλικὰ Ἰνστιτοῦτα» ἀποτελοῦν ἓνα πρωτότυπο κείμενο, ἓνα ἀξιόλογο τεκμήριο τῆς νομικῆς παιδείας καὶ τῆς πρόσληψης τοῦ ἰουστινιάνειου δικαίου, τὸ ὁποῖο στάλθηκε ἀπὸ τὴν Πάδοβα στὴν Κωνσταντινούπολη³⁶ στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα. Ἀλλὰ γιὰ ποιὸ λόγο ὁ Κομνηνὸς Παπαδόπουλος νὰ γράφει καὶ νὰ ἀποστείλει, τὴν ἀνοιξη τοῦ 1706, στὸν πρῶην μαθητὴ του, ἓνα εἰσαγωγικὸ νομικὸ βοήθημα, παρόμοιο μὲ τὸ ἔργο πὸν εἶχε χρησιμοποιήσει γιὰ νὰ τὸν διδάξει στὴν Ἰταλία;

IV

Λίγα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὶς σπουδές του στὴν Πάδοβα, τὴν αὐγὴ τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ λόγιος μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης καὶ ἀργότερα πατριάρχης Ἱεροσολύμων Χρῦσανθος Νοταρὰς φιλοδοξεῖ νὰ κωδικοποιή-

νοῦπολη πὸν ἔχει διασωθεῖ, βλ. Πηνελόπη Στάθη, *Χρῦσανθος Νοταρὰς...* (σημ. 23), σ. 228-229.

34. Γιὰ τὴν εἰδικὴ σημασία τῆς λέξης στὸ ἔργο τοῦ Θεοφίλου βλ. Jan H. A. Lokin – Roos Meijering – Bernard H. Stolte – Nicolaas van der Wal, *Theophili antecessoris...*, ὁ.π., σ. xii-xiii. Πβ. καὶ Ἰωάννης Μ. Σόντης, «Τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως...», ὁ.π., (σημ. 9), σ. 475 σημ. 187. Μὲ τὴν ἔννοια τῆς εἰσαγωγῆς χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο ἀλλὰ καὶ τὸν Νοταρὰ, ὅπως ἐξάλλου καὶ ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Βλάσταρη, στὸ «Σύνταγμα κατὰ Στοιχεῖον» καὶ τὸν Ἀρμενόπουλο στὴν «Ἐξάβιβλο».

35. Ὡς «Βασιλική» εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν πρώτη λέξη («Βασιλικῆς μεγαλοφροσύνης ἐστίν») ἡ ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ τῆς *constitutio Imperatoriam maiestatem*, τῆς κυρωτικῆς δηλαδὴ διάταξης τῶν ἰουστινιάνειων «Ἐισηγήσεων». Χρονολογεῖται τὸν 6ο αἰώνα καὶ φαίνεται ὅτι προστέθηκε στὸ ἔργο τοῦ Θεοφίλου λίγα χρόνια μετὰ τὴ συγγραφὴ του. Βλ. Jan H. A. Lokin – Roos Meijering – Bernard H. Stolte – Nicolaas van der Wal, *Theophili antecessoris...*, ὁ.π., σ. xxvi-xxvii καὶ 950-955.

36. Γιὰ τὶς ἔντυπες ἐκδόσεις τῶν νομικῶν ἔργων πὸν ἀποδεδειγμένα πέρασαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα ὡς τὸ 1744 βλ. Konstantin G. Pitsakis, «Leunclavius Neo-Graecus», *Rechtshistorisches Journal* 13 (1994), 234-243· Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, «“Τὰ Βασιλικὰ” (ἐκδ. Fabrotus) στὴν Κωνσταντινούπολη», *Ὁ Ἐραμιστὴς* 19 (1993), 330-332· Ὁ ἴδιος, «Ἐντυπες ἐκδόσεις νομικῶν πηγῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Συναγωγὴ δεύτερη», *Ὁ Ἐραμιστὴς* 26 (2007), 5-21· Γιώργος Ε. Ροδολάκης, «Ὑστερον δὲ τὴν βίβλον τετυπωμένην εὐρόντες...». Ἡ μεταβυζαντινὴ πορεία τοῦ Νόμου Ροδίων Ναυτικῆ καὶ ἡ ἐκδοση τοῦ *Ius Graeco-Romanum* τοῦ J. Leunclavius», στὸ *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίω II. Νάκω* [Νόμος 13], *Θεσσαλονίκη* 2010, σ. 399-413.

σει σέ ένα έγχειρίδιο τις τότε υπάρχουσες νομικές γνώσεις, να δώσει μία συνολική εικόνα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε ἀπὸ τοὺς ρωμαίους καὶ ἕλληνες νομικούς. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ θὰ ἀναλάβει τὴ σύνταξη τῆς πραγματείας «Προθεωρία εἰς τοὺς νόμους», ἔργο πού ἐξακολούθησε νὰ ἐπιμελεῖται ὡς τὸ 1722 καὶ δὲν ἐξέδωσε ποτέ. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἔργο ὁ Χρυσάνθος θὰ ἐπαναλάβει, μὲ τὴν ἴδια σχεδὸν φρασεολογία, τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Θεοδοσιανὸ Κώδικα³⁷ καὶ τις νομοθετικές πρωτοβουλίες τοῦ Ἰουστινιανοῦ³⁸ πού διαβάσαμε στὴν Εἰσαγωγή τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτουτῶν». Ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο θὰ ἀντλήσει γιὰ νὰ περιγράψει τὴ διαίρεση τοῦ Πανδέκτη,³⁹ τὰ ἴδια λόγια, τὰ λόγια τοῦ δασκάλου του, θὰ ἐπαναλάβει γιὰ νὰ περιγράψει τὰ «Ἰνστιτουτὰ» τοῦ «πρώτου Θεοφίλου»,⁴⁰ ἀλλὰ καὶ τὰ «Ἰνστιτουτὰ» τοῦ φανταστικοῦ, ἐπινοημένου «δεύτερου Θεοφίλου».⁴¹

37. Βλ. Πηγελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ *Προθεωρία...*», ὁ.π., σ. 264 στ. 4-20: «Ἐρχομαι εἰς τὸν πολιτικὸν κοινὸν νόμον, ὅπου ἰσχύει καὶ εἰς τὸ γένος μας καὶ εἶναι κοινὸς εἰς ὅλους τοὺς χριστιανούς, καθὼς εἶπαμεν ἀνωτέρω. Τοῦτος λοιπὸν ὁ νόμος πρὸ τοῦ μεγάλου Θεοδοσίου ἦτον διεσαρμένος χωρὶς σύνταγμα· πρῶτος δὲ ὁ Θεοδόσιος καταστήσας εἰς εἰρήνην τὸν ῥωμαϊκὸν κόσμον, ἔδωκεν εἰς σοφοὺς νομικοὺς ἔνταλμα καὶ βοήθειαν νὰ συντάξωσι βιβλίον ἐκ τῶν σποράδην νόμων καὶ οὕτως ἐσυντάχθη ὁ Κῶδιξ τοῦ Θεοδοσίου, εἰς βιβλία καὶ τίτλους διηρημένους (...). τούτους γὰρ μόνον ἔχει ὁ τοῦ Θεοδοσίου Κῶδιξ, ὁ ὁποῖος σώζεται τυπωμένος, ἀλλὰ δὲν ἴστορεῖται ἀφ' ἡμῶν, ὅτι ἀθετήθη ὀλίγον ὕστερον ὡς ἐλλιπὴς ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανόν, ὅπου ἐπαράτησε νὰ μὴ εἶναι πλέον εἰς χρῆσιν ἄλλο σύνταγμα νόμων πολιτικῶν κοινῶν παρὰ τὸ ἐδικόν του». Πβ. σημ. 4.

38. Βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 264 στ. 21 – σ. 265 στ. 3: «Ὁ οὖν Ἰουστινιανὸς (...) ὅτι ἔβλεπε τὸν τοῦ Θεοδοσίου Κώδικα ἐλλιπῆ, ἄρχισεν ἀπὸ τοῦτον καὶ συνέταξεν ἓνα νέον Κώδικα, τὸν ὁποῖον ὁμοῦς ὀλίγον ὕστερον ἀπεκύρωσε καὶ ἠφάνισεν, (...) ἀποφάσισε νὰ κάμῃ ἓνα τεῦχος τέλειον νόμου (...), πρῶτον ἐσύνταξεν τὸ Δίγιστον ἢ τὰ Δίγιστα». Πβ. σημ. 5.

39. Βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 265 στ. 17-21: «Διαιροῦνται τὰ Δίγιστα εἰς τρεῖς τόμους. Ὁ πρῶτος λέγεται Δίγιστον παλαιόν, ὅτι ἐστάθη τὸ πρῶτον τεῦχος τῶν νόμων ὅπου ἐγένη ἀπὸ τοὺς νομικοὺς κατὰ τὸ ἔνταλμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ δεύτερος λέγεται Ἰνφορτιᾶτον, ἤγουν ἐπιχωρῶμενον, ὅτι ἰσχυρώνει τὸν πρῶτον τόμον. Ὁ τρίτος λέγεται Δίγιστον νέον, ὅτι ἐστάθη ἢ ἐσχάτη συλλογὴ τῶν Διγέστων». Πβ. σημ. 6.

40. Βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 268 στ. 17-24: «Ἐδιόρθωσε τὸ πρῶτον εὐθὺς ὁ Ἰουστινιανὸς μὲ τὸ νὰ προστάξῃ τὸν νομικὸν Θεοφίλον νὰ κάμῃ ἓνα νομικὸν σύνταγμα εἰς τὸ ὁποῖον νὰ βάλῃ τὰς ἀρχὰς τοῦ νόμου καὶ νὰ τὰς κάμῃ οὕτω γνωστάς, ὥστε σπουδάζοντας οἱ νέοι τοῦτο τὸ σύνταγμα καὶ καταμαθόντες το, νὰ καταλαμβάνουν εὐθὺς τὰ παλαιὰ καὶ σκοτεινὰ τῶν Διγέστων. Τοῦτο τὸ σύνταγμα ὠνομάσθη Ἰνστιτουτὰ, τουτέστιν αὐτοκρατορικὴ ἢ βασιλικὴ διδασκαλία τῶν νόμων. Ἐγράφη δὲ καὶ αὐτὴ λατινικά, καθὼς ὅλον τὸ σύνταγμα τῶν Διγέστων...». Πβ. σημ. 8.

41. Βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 268 στ. 24-28: «(...) οὕτω καὶ τὰ Ἰνστιτουτὰ ἔγιναν ἐλληνικά

Είναι συνεπῶς εὐλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Χρῦσανθος ζήτησε ἀπὸ τὸν νομομαθὴ καθηγητὴ του νὰ γράψει γιὰ χάρη του στὰ ἑλληνικὰ μία («ἐκ-συγχρονισμένη») ἔρμηνεία τῶν ἰουστινιάνειων («Εἰσηγήσεων»), προκειμένου νὰ τὴν χρησιμοποιήσει γιὰ τὴ σύνταξη τῆς δικῆς του («Προθεωρίας εἰς τοὺς νόμους»). Ὁ Κομνηνὸς Παπαδόπουλος ἀνταποκρίθηκε στὴν παράκληση τοῦ ἀγαπημένου του μαθητῆ καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ συντάξε καὶ ἀπέστειλε σὲ αὐτὸν τὰ «Βασιλικὰ Ἰνστιτοῦτα». Καὶ εἶναι, ἀσφαλῶς, ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Χρυσάνθου στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ πηγὴ ἀπὸ ὅπου ἀντιγράφεται τὸ χειρόγραφο ὑπ. ἀρ. 59 τοῦ ΕΦΣΚ γιὰ νὰ περιέλθει κατόπιν στὴν κατοχὴ τοῦ Ἡρακλείας Μεθοδίου, σύμφωνα μὲ τὰ κτητορικὰ σημειώματα ποὺ διασώζονται στὸ χειρόγραφο.⁴² Ὁ Μεθόδιος ἐκλέχθηκε μητροπολίτης Ἡρακλείας στὶς 6 Νοεμβρίου 1760 καὶ ἄσκησε τὰ ἀρχιερατικά του καθήκοντα ὡς τὸ 1794.⁴³ Ἦταν ἀνιψιὸς καὶ διάδοχος τοῦ Γερασίμου, στὸν ὁποῖον ὀφείλουμε τὴν («ἐπίσημη») δημῶδη μετάφραση τῆς «Ἐξαβίβλου» τὸ 1744 ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Σπανό.⁴⁴ Εἶναι πολὺ πιθανό, κατὰ

μὲ παραφράσεις καμωμέναις ἀπὸ πολλοὺς καὶ μάλιστα ἀπὸ ἓνα ἄλλον Θεόφιλον πολίτην, ὁποῦ ἤκαμειν εἰς τὸν καιρὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου Κωνσταντίνου, ἡ ὁποία καὶ ἐτυπώθη». Πβ. σημ. 9. Γιὰ τὸ ὅτι τὸ ΜΠΓ 449 ἀποτελέσει πιθανὴ πηγὴ γιὰ τὴ συγγραφὴ τῆς «Προθεωρίας εἰς τοὺς νόμους» βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 195.

42. Δημήτριος Μ. Σάρρος, «Κατάλογος...», ὅ.π., σ. 173. Πβ. καὶ Paul Moraux, *Bibliothèque...*, ὅ.π., σ. 92. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1833 τὸ χειρόγραφο βρέθηκε στὰ χεῖρα τοῦ Ἰωάννη Παναγιώτου, δασκάλου ἀπὸ τὴ Νάουσα, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι διέθετε ἀξιόλογη βιβλιοθήκη. Σὲ κτητορικὸ του σημείωμα, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Φροντιστηρίου τῆς Ἀργυρουπόλεως τοῦ Πόντου ποὺ σώζονται σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη («Κυριακίδης») τῆς Λέσχης Ποντίων Νάουσας, διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «Ἐκ τῶν τοῦ Ἰωάννου Παναγιώτου τοῦ δασκάλου τοῦ Ναουσσαίου καὶ τόδε». Πβ. στὸν ἰστότοπο <http://invenio.lib.auth.gr/record/124653>. Τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Ἰωάννης Παναγιώτου δίδαξε στὴ Νάουσα τὸ 1817 μᾶς μεταφέρει ὁ Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας (ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τ. 1, Ἀθήνα 1936, σ. 135.

43. Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Μεθόδιο παραδίδει ὁ Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, «Πέντε συγγενεῖς ἐκ Λέρου ἀρχιερεῖς τῆς Ἡρακλείας», *Θρακικά* 5 (1934), 24-28.

44. Γι' αὐτὴν τὴν ἀπόδοση τῆς “Ἐξαβίβλου” στὴ δημῶδη καὶ τὸν ρόλο τοῦ Γερασίμου βλ. Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, «Ἡ μεταβυζαντινὴ Θράκη στὶς ἀπαρχὲς τῆς νεοελληνικῆς νομικῆς ἱστορίας», στὸ *Μεταβυζαντινὴ Θράκη (ΙΕ-ΙΘ' αἰ.)*. Πρακτικὰ 3ου Διεθνοῦς Συμποσίου Θρακικῶν Σπουδῶν, Κομοτηνὴ 2005, σ. 255-267 καὶ τὴν ἐκεῖ ἀναφερόμενη βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἐνας Ἀρμενόπουλος ποὺ ἦταν σὲ ἀφάνεια. Μία, ἀκόμα, ἀθησαύριστη ἀπόδοση τῆς “Ἐξαβίβλου” στὴ δημῶδη (ante 1741)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 42 (2010), 221-235.

τῆ γνώμη μου, πρῶτος κάτοχος τοῦ χειρογράφου νὰ ἦταν ὁ θεῖος τοῦ Μεθοδίου Γεράσιμος, ὁ ὁποῖος διατηροῦσε ἄριστες σχέσεις μὲ τὸν Χρύσανθο, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ μία ἐπιστολὴ του πρὸς ἐκεῖνον.⁴⁵ Ὁ Μεθόδιος πάλι εἶχε συμβάλει ἀποφασιστικά στὴ λειτουργία τῆς ἐλληνικῆς σχολῆς τῆς Λέρου καὶ ἴσως αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν παρουσία τοῦ χειρογράφου τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων» στὴν Πάτμο.⁴⁶

V

Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἓνα ἀφανὲς ἔργο, ἐνὸς συγγραφέα μὲ περισσότερες ἀπὸ μία ταυτότητες· παρότι τὸ κύριο χαρακτηριστικό του γνώρισμα εἶναι οἱ πολλαπλές, λεπτομερεῖς, μὲ κάθε δυνατὴ ἀκρίβεια, ἀναφορὲς καὶ παραπομπές σὲ «συγγραφεῖς ποὺ ποτὲ δὲν ὑπῆρξαν, σὲ βιβλία ποὺ ποτὲ δὲν γράφτηκαν, σὲ γεγονότα ποὺ ποτὲ δὲν συνέβησαν»,⁴⁷ στὴν περίπτωση αὐτῆ ὑπάρχει τὸ κείμενο, τὰ τρία, τουλάχιστον, χειρόγραφα, ποὺ τὸ διασώζουν. Μία στοιχειωδῶς συστηματικὴ μελέτη θὰ ἄρχιζε ἀπὸ τὴν προσπάθεια ἐντοπισμοῦ καὶ ἄλλων χειρογράφων (ἢ τυχὸν ἐντύπων ἐκδόσεων) τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων» σὲ Ἀρχεῖα ἢ Βιβλιοθηκὲς τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Θὰ εἶχε ὡς στόχο νὰ ἐντάξει τὸ ἔργο στὸ σύνολο τῆς διδασκαλίας τοῦ κρητικοῦ λογίου (μία βιογραφία του, στηριγμένη στὰ «πραγματικά») γεγονότα τῆς ζωῆς του, μένει ἀκόμα νὰ γραφτεῖ). Θὰ προχωροῦσε, στὴ συνέχεια, σὲ μία ἐκδοσὴ μὲ ἐκτενὴ σχολιασμὸ τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων», ἡ ὁποία θὰ ἀποκάλυπτε τὶς πηγές,⁴⁸ τὶς ὀφειλές ἀλλὰ

45. Τὴν ἐπιστολὴ δημοσιεύει ὁ Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, «Πέντε συγγενεῖς...», ὁ.π., σ. 22. Χρονολογεῖται στὶς 18 Ὀκτωβρίου 1727. Πβ. καὶ Πηνελόπη Στάθη, *Χρύσανθος Νοταρὰς...* (σημ. 23), σ. 262.

46. Γιὰ τὸν Μεθόδιο καὶ τὴ σχέση του μὲ τὴν ἐλληνικὴ σχολὴ τῆς Λέρου βλ. *Στὸ ἴδιο*, σ. 27. Στὸ χειρόγραφο τῆς Πάτμου (φ. 1^ρ-3^ρ), ὅπως καὶ στὸ χειρόγραφο τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου τῆς Κωνσταντινούπολης (σ. ἀ'-γ') προτάσσεται ἕνας «Πίναξ τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων», ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὰ κεφάλαια τοῦ ΜΠΤ 449, τὰ ὁποῖα καὶ παραθέτω στὸ παράρτημα τῆς παρούσας μελέτης.

47. Τὴν ἔκφραση δανείζομαι ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Γ. Πιτσάκη, «Μάξιμος Μαρζούνιος...» (σημ. 31), σ. 156.

48. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ Dieter Simon, «Handschriftenstudien...» (σημ. 2), σ. 347: «Welchen Text er seinen Exegesen zugrundelegte, müßte bei sorgfältiger Prüfung seiner Arbeit ermittelt werden können—vielleicht war es eine der editiones tripartitae (Institutionen, Theophilus und versio latina dazu) des Gothofred».

καὶ τὶς ἐπινοήσεις τοῦ εὐφάνταστου Παπαδοπούλου, καὶ θὰ ἀναδείκνυε τὴν ἐπίδραση τοῦ ἔργου, πού, τουλάχιστον στὴν «Προθεωρία εἰς τοὺς Νόμους» τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ, ἦταν, ὅπως εἶδαμε, ἐμφανῆς καὶ ἄμεση. Καὶ αὐτὰ θὰ ἦταν, ἴσως, μόνο ἡ ἀρχή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Παραθέτω τοὺς τίτλους περιεχομένων τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων» πού παραδίδει τὸ χειρόγραφο ΜΠΤ 449. Στὴ δεξιά στήλη σημειώνω τὸν ἀριθμὸ τοῦ φύλλου στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται ὁ τίτλος. Διορθῶναι σιωπηρὰ τὴν ὀρθογραφία καὶ ἀποκαθιστῶ τὴ στίξη.

Τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων Βίβλος Α΄

<i>Τίτλος α΄. Περὶ Δικαιοσύνης καὶ Δικαίου.</i>	2 ^ο
<i>Τίτλος β΄. Περὶ τοῦ φυσικοῦ, ἔθνικοῦ καὶ πολιτικοῦ Δικαίου.</i>	3 ^ο
<i>Τίτλος γ΄. Περὶ δικαίου τῶν προσώπων.</i>	6 ^ο
<i>Τίτλος δ΄. Περὶ [[ἐλευθερίων ἐδφυνῶν]] ἐγγενῶν.</i>	6 ^ο
<i>Τίτλος ε΄. Περὶ ἀπελευθέρων.</i>	7 ^ο
<i>Τίτλος ζ΄. Ἐκ τινῶν αἰτιῶν ἐλευθεροῦν οὐκ ἔξεστι.</i>	8 ^ο
<i>Τίτλος ζ΄. Περὶ νόμου Φουσίον Κανινίου ἀναιρέσεως.</i>	9 ^ο
<i>Τίτλος η΄. Τινὲς ἰδίον ἢ ἀλλοτριῶν δικαίου εἰσὶ.</i>	10 ^ο
<i>Τίτλος θ΄. Περὶ πατρικῆς ἐξουσίας.</i>	10 ^ο
<i>Τίτλος ι΄. Περὶ γάμων.</i>	12 ^ο
<i>Τίτλος ια΄. Περὶ νόθεσιῶν.</i>	14 ^ο
<i>Τίτλος ιβ΄. Ποίοις τρόποις τὸ ὑπεξούσιον λύεται.</i>	16 ^ο
<i>Τίτλος ιγ΄. Περὶ ἐπιτροπῶν.</i>	17 ^ο
<i>Τίτλος ιδ΄. Τινὲς δίδοσθαι ἐν ταῖς διαθήκαις ἐπίτροποι δύνανται.</i>	17 ^ο
<i>Τίτλος ιε΄. Περὶ νομίμων τῶν ἐκ πατρὸς συγγενῶν ἐπιτροπεύσεως.</i>	18 ^ο
<i>Τίτλος ις΄. Περὶ ἀρχῆς ἐλαττουμένης.</i>	19 ^ο
<i>Τίτλος ιζ΄. Περὶ νομίμων πατρῶνων ἐπιτροπεύσεως.</i>	19 ^ο
<i>Τίτλος ιη΄. Περὶ νομίμων γονέων ἐπιτροπεύσεως.</i>	20 ^ο
<i>Τίτλος ιθ΄. Περὶ τεθαῶρημένης ἐπιτροπῆς.</i>	20 ^ο
<i>Τίτλος κ΄. Περὶ Ἀττιλιανοῦ ἐπιτρόπου, καὶ τοῦ ἐκ τοῦ νόμου Ἰουλίου καὶ Τιτίου διδομένου.</i>	20 ^ο

<i>Τίτλος κα΄. Περί αἰθεντίας ἐπιτρόπων.</i>	21 ^ο
<i>Τίτλος κβ΄. Τίσι τρόποις διαλύεται ἡ ἐπιτροπή.</i>	22 ^ο
<i>Τίτλος κγ΄. Περί κουρατώρων.</i>	23 ^ο
<i>Τίτλος κδ΄. Περί τῆς ἐγγύης τῶν ἐπιτρόπων καὶ κουρατώρων.</i>	24 ^ο
<i>Τίτλος κε΄. Περί παραιτήσεως τῶν ἐπιτρόπων καὶ κουρατώρων.</i>	25 ^ο
<i>Τίτλος κς΄. Περί ὑπόπτων ἐπιτρόπων καὶ κουρατώρων.</i>	26 ^ο
<i>Τέλος τῆς α΄ βίβλου.</i>	27 ^ο

Βίβλος Β΄ τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων

<i>Τίτλος α΄. Περί πραγμάτων διαιρέσεως.</i>	29 ^ο
<i>Τίτλος β΄. Περί πραγμάτων σωματικῶν καὶ ἀσωμάτων.</i>	38 ^ο
<i>Τίτλος γ΄. Περί δουλείας ἀγρῶν ἀστείων τε καὶ ἀγροίκων.</i>	38 ^ο
<i>Τίτλος δ΄. Περί χρήσεως καρπῶν.</i>	40 ^ο
<i>Τίτλος ε΄. Περί χρήσεως καὶ οἰκίσεως.</i>	41 ^ο
<i>Τίτλος ς΄. Περί τῶν ἐν χρήσει λαβῶν καὶ μακροῦ χρόνου διακατοχῶν.</i>	42 ^ο
<i>Τίτλος ζ΄. Περί δωρεῶν.</i>	45 ^ο
<i>Τίτλος η΄. Τίσιν ἐκποιεῖν ἔξεστιν, ἢ οὐκ.</i>	47 ^ο
<i>Τίτλος θ΄. Διὰ ποίων προσώπων ἡμῖν προσπορίζεται.</i>	48 ^ο
<i>Τίτλος ι΄. Περί διαθηκῶν καταστάσεως.</i>	49 ^ο
<i>Τίτλος ια΄. Περί στρατιωτικῆς διαθήκης.</i>	52 ^ο
<i>Τίτλος ιβ΄. Τίνες οὐ συγχωροῦνται διαθήκας ποιεῖν.</i>	53 ^ο
<i>Τίτλος ιγ΄. Περί ἀποκληρίας παιδῶν.</i>	54 ^ο
<i>Τίτλος ιδ΄. Περί τῆς τῶν κληρονόμων καταστάσεως.</i>	57 ^ο
<i>Τίτλος ιε΄. Περί χωρικῆς ὑποκαταστάσεως.</i>	59 ^ο
<i>Τίτλος ις΄. Περί ὀρφανικῆς ὑποκαταστάσεως.</i>	60 ^ο
<i>Τίτλος ιζ΄. Ποίοις τρόποις αἱ διαθήκαι ἀκυροῦνται.</i>	63 ^ο
<i>Τίτλος ιη΄. Περί ἀτάκτου διαθήκης.</i>	64 ^ο
<i>Τίτλος ιθ΄. Περί κληρονόμων ποιότητος καὶ διαφορᾶς.</i>	66 ^ο
<i>Τίτλος κ΄. Περί ληγάτων.</i>	68 ^ο
<i>Τίτλος κα΄. Περί ἀφαιρέσεως τῶν ληγάτων καὶ μεταφορᾶς.</i>	74 ^ο
<i>Τίτλος κβ΄. Περί νόμου Φαλκιδίου.</i>	75 ^ο
<i>Τίτλος κγ΄. Περί τῶν ἐν πίστει καταλιμπανομένων ἤτοι φιδεϊκομ- μίσσων καὶ περὶ τοῦ Τρεβελλιανείου θεσπίσματος.</i>	76 ^ο
<i>Τίτλος κδ΄. Περί μερικῶν πραγμάτων διὰ φιδεϊκομμίσσου καταλιμπανομένων.</i>	78 ^ο
<i>Τίτλος κε΄. Περί κωδικέλλων.</i>	79 ^ο

Βίβλος Γ' τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων

<i>Τίτλος α'. Περὶ κληρονομιῶν τῶν ἐξ ἀδιαθέτου προσφερομένων.</i>	81 ^r
<i>Τίτλος β'. Περὶ νομίμου τῶν κατὰ ἀρρενογονίαν διαδοχῆς.</i>	84 ^r
<i>Τίτλος γ'. Περὶ συγκλήτου δόγματος τοῦ Τερτουλλιανείου.</i>	85 ^v
<i>Τίτλος δ'. Περὶ συγκλήτου δόγματος Ὀρφιτινιανείου.</i>	87 ^r
<i>Τίτλος ε'. Περὶ διαδοχῆς τῶν κατὰ θηλυγονίαν.</i>	87 ^v
<i>Τίτλος ς'. Περὶ βαθμῶν συγγενείας.</i>	88 ^v
<i>Τίτλος ζ'. Περὶ συγγενείας δούλων.</i>	88 ^v
<i>Τίτλος η'. Περὶ διαδοχῆς ἀπελευθέρων.</i>	89 ^r
<i>Τίτλος θ'. Περὶ προσκυρώσεως ἀπελευθέρων.</i>	90 ^v
<i>Τίτλος ι'. Περὶ τῆς τῶν ὑπαρχόντων διαδοχῆς ἥτοι διαδοχῆς πρατωρίας.</i>	91 ^r
<i>Τίτλος ια'. Περὶ προσπορισμοῦ διὰ νόθεσίαν αὐτεξουσίον.</i>	93 ^v
<i>Τίτλος ιβ'. Περὶ τοῦ ὅτι τῆ τῶν ἐλευθεριῶν αἰτία τὰ πράγματα προσκυροῦνται.</i>	94 ^v
<i>Τίτλος ιγ'. Περὶ διαδοχῶν ὑφαιρεθεισῶν τῶν γινομένων ἐκ πραγ- μάτων διαπράσεως καὶ θεσπίσματος Κλαυδιανοῦ.</i>	95 ^v
<i>Τίτλος ιδ'. Περὶ ἐνοχῶν.</i>	96 ^r
<i>Τίτλος ιε'. Τίσι τρόποις ἢ ἐν πράγμασι συναλλάττεται ἐνοχή.</i>	96 ^v
<i>Τίτλος ις'. Περὶ τῆς ἐν λόγοις ἐνοχῆς.</i>	100 ^r
<i>Τίτλος ιζ'. Περὶ δύο ῥέων στιπουλάνδων καὶ προμιστένδων ἥτοι περὶ δύο ἐπερωτώντων καὶ ὁμολογούντων.</i>	102 ^r
<i>Τίτλος ιη'. Περὶ ἐπερωτήσεως δούλων.</i>	103 ^r
<i>Τίτλος ιθ'. Περὶ διαιρέσεως ἐπερωτήσεων.</i>	104 ^r
<i>Τίτλος κ'. Περὶ ἀχρησίμων ἐπερωτήσεων.</i>	105 ^r
<i>Τίτλος κα'. Περὶ ἐγγνητῶν.</i>	107 ^v
<i>Τίτλος κβ'. Περὶ τῆς ἐν γράμμασιν ἐνοχῆς.</i>	108 ^v
<i>Τίτλος κγ'. Περὶ συναινετικῆς ἐνοχῆς.</i>	109 ^r
<i>Τίτλος κδ'. Περὶ ἀγορασίας καὶ πράσεως.</i>	109 ^v
<i>Τίτλος κε'. Περὶ μισθώσεως καὶ ἐκμισθώσεως.</i>	110 ^v
<i>Τίτλος κς'. Περὶ κοινωνίας.</i>	112 ^v
<i>Τίτλος κζ'. Περὶ ἐντάλατος.</i>	114 ^r
<i>Τίτλος κη'. Περὶ ἐνοχῆς ὡσανεὶ ἀπὸ συναλλάγματος.</i>	115 ^v
<i>Τίτλος κθ'. Διὰ ποίων ἡμῖν προσώπων ἢ ἐνοχῆ ἐπιζητεῖται.</i>	116 ^v
<i>Τίτλος λ'. Τίσι τρόποις ἢ ἐνοχῆ λύεται.</i>	117 ^r

Βίβλος > Δ' τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων

<i>Τίτλος α'. Περὶ ἐνοχῶν τῶν ἀπὸ ἁμαρτίας φρομένων.</i>	118 ^ο
<i>Τίτλος β'. Περὶ τῶν βία τὰ ἀλλότρια ἀρπαζόντων.</i>	120 ^ο
<i>Τίτλος γ'. Περὶ νόμον Ἀκουιλίου.</i>	121 ^ο
<i>Τίτλος δ'. Περὶ ὕβρεως.</i>	122 ^ο
<i>Τίτλος ε'. Περὶ ἐνοχῶν ὡσανεὶ ἀπὸ ἁμαρτίας φρομένων.</i>	124 ^ο
<i>Τίτλος ς'. Περὶ ἀγωγῶν.</i>	125 ^ο

<i>Τέλος τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων.</i>	129 ^ο
---	------------------

ΜΑΡΙΟΣ Θ. ΤΑΝΤΑΛΟΣ

S u m m a r y

THE «ROYAL INSTITUTES» (1706)

An Unknown Work of Nikolaos Komnenos Papadopoulos
and its Diffusion

Three 18th-century manuscripts –Patmiacus gr. 361, Metochion [monastery dependency] of the Holy Sepulchre of Constantinople 449 and Greek Philological Society of Constantinople [Türk Tarih Kurumu] 59–undoubtedly contain the same unpublished text, namely the «Royal Institutes». The «Royal Institutes» is a didactical explanation in Greek of the Justinian «Institutes». In this paper, we propose that its author was Nikolaos Komnenos Papadopoulos, a Cretan professor at the law school of Padua. We also argue that Papadopoulos completed the «Royal Institutes» in the spring of 1706, as requested by his former student and later the Patriarch of Jerusalem, Chrysanthos Notaras. Chrysanthos, in turn, used the «Royal Institutes» as a source for his own compendium, the «Introduction to the Laws».

MARIOS TH. TANTALOS